

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

УДК 349.6.001.32

І. Каракаш,кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»**ПРИРОДНОРЕСУРСОВЕ ПРАВО ЯК КОМПЛЕКСНА
ГАЛУЗЬ ПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ**

Природноресурсове право, що виникло в 60-і рр. та сформувалося в середині 80-х рр. ХХ століття на основі земельного й інших галузей ресурсового законодавства, уже в середині 1990-х рр. трансформувалося в екологічне право. Останнє інтегрувало також природноресурсові відносини [1, с. 4–6], хоча, на нашу думку, екологічне право не охопило та не може охопити природноресурсове право в повному обсязі. Більше того, природноресурсове й екологічне право є різними за юридичною природою, цілями й завданнями, предметом і методами, принципами й джерелами правового регулювання тощо. Тому вони в сучасній українській правовій системі мають рівні підстави для відносно самостійного існування [2, с. 12–15].

З точки зору теорії права будь-яка самостійна галузь права має розглядатися в межах системи права як об'єктивно відособлена сукупність взаємопов'язаних норм, об'єднаних спільністю предмета й метода правового регулювання. При цьому галузі права є не просто сферами юридичного регулювання, не штучно скомпонованими сукупностями правових норм, а реально існуючими та юридично своєрідними підрозділами в самому змісті права [3, с. 105].

Інтегрований підхід щодо екологічного права найбільш повно виявляє М.В. Шульга, який розглядає його як самостійну (*некомплексну*) галузь права з відповідним підгалузевим струк-

туруванням. При цьому він підкреслює, що такий підхід зберігає інтеграційну єдність і видову диференціацію екологічного права, що обумовлюється єдністю й особливостями земельних, водних, гірничих, фауністичних, атмосферно-повітряних та інших різновидів суспільних відносин. Суть єдності названих відносин М.В. Шульга характеризує так: «Вони виникають, здійснюються й припиняються з приводу визначених природних об'єктів, що розвиваються за відповідними законами природи. А всі природні об'єкти в сукупності знаходяться в тісному взаємозв'язку та взаємозалежності, утворюючи єдину екологічну систему. Саме така система виступає об'єктивною основою існування єдиних екологічних відносин. Єдність екологічних відносин базується на єдності законодавства про здійснення природокористування та забезпечення охорони навколишнього природного середовища. Вони спираються не лише на врахування соціальної оцінки конкретних природних ресурсів і їх специфіки, що постає з такої оцінки, а й на врахування властивостей природних об'єктів, закономірностей існування та розвитку єдиної природи» [4, с. 60–61]. Безумовно, така позиція заслуговує на увагу як логічно послідовний погляд на структуру й співвідношення сучасного екологічного права та природноресурсових правових галузей.

Привертає увагу концептуальний підхід до структурування екологічного права як комплексної галузі права, запропонований авторським колективом учених еколого-правничої школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом професора В.І. Андрейцева, до структури якого науковці включають право екологічної безпеки, природноресурсове право та природоохоронне (середовищеохоронне) право [5, с. 7–8]. Такий концептуальний підхід до інтеграції екологобезпечних, природноресурсових і природоохоронних відносин, безумовно, є плідним. Проте, на наш погляд, він є дещо передчасним, зокрема випереджає ступінь розвитку екологобезпечних відносин. Слід також зазначити, що в останніх дослідженнях професор В.І. Андрейцев відносить екологічне право до «інтегрованої супергалузі з галузеву та підгалузеву підсистемами, що спрямована на регулювання ефективного використання природних ресурсів (природноресурсових правовідносин), забезпечення якості навколишнього природного середовища (середовищезахисних правовідносин), безпеки довкілля для життя й здоров'я (антропоохоронних правовідносин), яким адекватні три сфери (блоки правового регулювання): природноресурсове законодавство, середовищезахисне законодавство, законодавство про забезпечення екологічної безпеки» [6, с. 24].

Академік Національної академії наук України Ю.С. Шемшученко також розглядає екологічне право як комплексну правову галузь. Проте як комплексна галузь екологічне право охоплює чотири блоки суспільних відносин: 1) відносини щодо охорони навколишнього природного середовища як комплексного природно-антропогенного явища; 2) відносини щодо використання природних ресурсів, які регулюються природноре-

сурсовим правом, проте його предмет є «похідним від інтегрованого предмета права екологічного»; 3) відносини, що стосуються забезпечення права громадян на безпечне довкілля для життя й здоров'я; 4) відносини у сфері формування, збереження й раціонального, невиснажливого використання екомережі [7, с. 12–16]. З наведеного постає, що «природноресурсне право» академіком Ю.С. Шемшученком визнається лише як інтегрована складова екологічного права, «його лише умовно можна розглядати як існуючий окремо від права охорони навколишнього природного середовища (екологічного права)».

Суттєвим досягненням щодо визначення й систематизації екологічного права є оригінальний підхід, запропонований колективом Харківської еколого-правової школи під керівництвом академіка Національної академії правових наук України, професора А.П. Гетьмана. Визнаючи «єдність екологічних відносин», автори водночас визнають їх диференціацію «за природними об'єктами», яка не порушує такої єдності. При цьому диференціація екологічних відносин проводиться «за основними сферами діяльності людини в галузі навколишнього природного середовища», які охоплюють, зокрема, «відносини, що виникають із приводу приналежності природних об'єктів і комплексів певним суб'єктам за правом власності або правом користування» та «відносини щодо експлуатації природних ресурсів конкретними суб'єктами з метою задоволення інтересів» [8, с. 3–4, 11–13]. Безумовно, не можна заперечувати проти існування вказаних груп відносин у системі екологічного права. Проте саме вони складають в узагальненому вигляді природноресурсові відносини, які є засадничими для диференціації й інтеграції природноресурсових та екологічних відносин.

¹ У правовій літературі по-різному вживалися терміни для позначення природноресурсового права. Нині російськомовне словосполучення «природноресурсовое» та україномовне «природноресурсове» можна вважати усталеним для позначення ресурсів природного походження, хоча в науковій спеціальності 12.00.06 термін «природноресурсове» замінено на «природноресурсне».

Ідея формування інтегрованої галузі природноресурсового права¹ свого часу висловлювалася професором Н.Д. Казанцевим [9]. У подальшому її підтримало багато вчених-правників [10]. Сутність аргументації його прихильників ґрунтувалася на тому, що диференціація галузей права неминує породжує взаємопов'язаний процес – їх інтеграцію. Рушійними силами інтеграції виступають особливості самих природноресурсових суспільних відносин, які виникли й розвиваються з приводу природних об'єктів, що становлять єдиний природний комплекс. Усі вони є народною власністю, а їх використання здійснюється на основі спільності правових методів, єдиних принципів тощо. В умовах інтенсивного соціально-економічного розвитку з використанням новітніх досягнень науково-технічного прогресу необхідність комплексного використання земель, надр, вод, лісів та інших природних об'єктів різко зростає. Тому створюються передумови для формування комплексної правової галузі, а саме *природноресурсового права*, що включає у свою систему на самостійних засадах земельне, гірниче, водне, лісове та інші ресурсів галузі права.

Цікаві думки із цього приводу висловив відомий учений у сфері теорії права, професор С.С. Алексєєв, який звернув увагу на те, що в системі права «існують і мають тенденцію розвитку інтегровані комплексні галузі права, які можуть бути названі надгалуззями або супергалуззями». Прикладом цього, на його думку, є правове регулювання у сфері природноресурсових відносин [11, с. 196]. В іншій публікації, присвяченій проблемам галузей права, він поставив питання про необхідність дослідження юридичних якостей земельного права, що претендує на роль фундаментальної галузі права. Природноресурсовому ж праву він відводив роль комплексної галузі права, норми якого входять до системи норм земельного права [12, с. 21].

Прихильником інтегрованої сукупності ресурсово-екологічних відносин, що складають відповідну галузь пра-

ва, був професор В.В. Петров. Проте він виділяв природноресурсове й екологічне право як самостійні галузі та вважав, що їхні предмети достатньо визначені й не збігаються за змістом [13, с. 55–56]. Варто зазначити, що у вітчизняній правовій науці наведена позиція ще не стала домінуючою, проте набуває все більшого визнання.

Своєрідну позицію із цієї проблеми займав О.С. Колбасов, який вважав, що об'єднання ресурсових галузей права в єдину галузь природноресурсового права може реально відбутися тоді, коли розвиток правових норм самостійних ресурсових галузей (земельного, гірничого, водного, лісового та інших) вичерпає себе. Диференційований розвиток природноресурсових галузей нині є достатньо динамічним, відмова від цих галузей була би передчасною. Однак, враховуючи потреби комплексного правового регулювання відносин, пов'язаних із використанням природних ресурсів і різностороннім впливом на навколишнє природне середовище [14, с. 75–76], екологізація ресурсових галузей законодавства посилюється. Наведена позиція близька до думки І.О. Іконицької та М.І. Краснова, які також звертали увагу на процеси екологізації ресурсових галузей права, зокрема земельного [15, с. 57] та інших ресурсових правових галузей законодавства й права.

Принципові позиції із цієї проблеми займав один із фундаторів природноресурсового права – професор Ю.О. Вовк, який вважав його самостійною правовою галуззю. На його думку, природноресурсове право має єдиний і самостійний предмет, який утворюють суспільні відносини щодо раціонального використання й охорони природних ресурсів [16, с. 9–13]. Щоправда, раніше до зазначеної єдності природноресурсових суспільних відносин включали також екологічні (природоохоронні) відносини. При цьому природноресурсові й екологічні відносини складали не комплексну, а двоєдину інтегровану галузь права.

Таким чином, палітра поглядів на формування природноресурсового пра-

ва багатогранна й суперечлива. Одні науковці стверджують, що процес формування природноресурсового права відбувається активно, інші вважають, що цей процес має тривалу перспективу, а треті відводять природноресурсовому праву роль комплексної галузі права за збереження фундаментального характеру земельного права.

Водночас ні пріоритетний розвиток екологічного права з інтеграцією до його складу природноресурсових відносин, ні посилення екологізації ресурсового законодавства в сучасних умовах не відсувають проблему формування й становлення галузі природноресурсового права на другий план. Більше того, тенденція консолідації ресурсових відносин у єдину комплексну галузь природноресурсового права поступово посилюється, а їх диференціація сьогодні слабо випереджає інтеграцію цих галузей. Саме тому природноресурсове право, на наш погляд, у перспективі може реально претендувати на роль фундаментальної галузі права в українській правовій системі.

Можна погодитися з думкою С.С. Алексєєва, який надавав перевагу фундаментальній ролі земельного права. Така позиція особливо цінна тим, що її було висловлено в період зародження природноресурсового права, внаслідок чого відбулося забуття галузі земельного права, фундаментальне значення якого нині відроджується². Його вислів із приводу відмінних ознак фундаментальних галузей права повною мірою можна віднести й до природноресурсового права: «Відмінні особливості фундаментальних галузей, що розкривають їх значення як ядра

правової системи, полягають у тому, що вони охоплюють такі види суспільних відносин, які за своїм глибинним, економічним і соціально-політичним змістом вимагають дійсно своєрідного правового регулювання, тому зумовлюють типові особливості юридичного інструментарію» [12, с. 20].

Загальновідомо, що головним «інструментарієм» або одним із найважливіших факторів галузі права є предмет правового регулювання. Таким предметом природноресурсового права є своєрідні суспільні відносини, які виникають і розвиваються щодо об'єктів права народної власності (земель, надр, вод, лісів та інших природних об'єктів) [17, с. 134–146]. Тим більше, що земельні, гірничі, водні, лісові та інші ресурсові відносини мають суттєві специфічні особливості. Однак сам склад або система суспільних відносин не є вирішальними. Головне полягає в змістовній єдності природноресурсових відносин як предмета правової галузі, а те, що ресурсові відносини мають більше схожих ознак, ніж відмінностей, немає потреби доводити. У теоретичних дослідженнях минулих років (зокрема, у праці Л.С. Явича) щодо цієї ситуації підкреслювалося: «Чим повніше й глибше розроблено наукові основи законодавчої діяльності, своєчасно відображені в юридичних законах назрілі потреби економічного розвитку суспільства, тим ефективнішою стає правове регулювання суспільних відносин» [18, с. 47–54].

Слід також звернути увагу на особливу функцію держави щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів та ефективної охорони навколишнього природного середови-

² Відродження фундаментального значення земельного права вбачається нами, зокрема, у закріпленні в частині 2 статті 3 чинного Земельного кодексу України положення про те, що земельні відносини, які виникають під час використання надр, лісів, вод, а також рослинного й тваринного світу, атмосферного повітря, регулюються Земельним кодексом України, нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать Земельному кодексу України. Безперечно, усі природні об'єкти та їх ресурси, так чи інакше пов'язані із землями (навіть атмосферне повітря), є атмосферою землі. Однак у зв'язку із законодавчим закріпленням пріоритетності земельних відносин порівняно з іншими ресурсовими відносинами виникають підозри щодо повернення до регулювання всієї системи природноресурсових відносин у межах земельного законодавства й права, що мало місце в 60–80-і рр. минулого століття. Етап регулювання й дослідження природноресурсових відносин у межах раніше відомої інтеграції «Земельне право і правова охорона природи» у вітчизняному правознавстві давно пройдено, і повернення до нього не може бути виправданим.

ща, яка в другій половині ХХ століття отримала достатній розвиток, а нині сформувалася як самостійна державна функція [19]. Принципового значення в цьому аспекті набувають правові відносини власності на природні об'єкти, які все більш наполегливо вимагають комплексного підходу до правового регулювання поводження з ними. У більшості випадків вони виникають із приводу використання, охорони й відтворення взаємопов'язаних природних об'єктів. Тому сформована тенденція щодо забезпечення комплексного використання, ефективної охорони та своєчасного відтворення природних багатств [20] визначає перспективи розвитку вітчизняного природноресурсового права як фундаментальної правової галузі.

Не викликає сумнівів також той факт, що незалежна українська держава зацікавлена як у відокремленому, так і в комплексному правовому регулюванні ресурсових відносин. Вона ставить конкретні завдання такого регулювання з метою забезпечення раціонального використання природних ресурсів, ефективної охорони навколишнього природного середовища, відтворення відновлюваних природних об'єктів на засадах сталого розвитку [21] та передачі природних багатств країни майбутнім поколінням.

Наведені особливості природноресурсового й екологічного права дозволяють сформулювати їх визначення. З огляду на ресурсове призначення та комплексний законодавчий зміст природноресурсове право можна визначити так: система правових норм, що закріплюють і регулюють відносини власності на природні об'єкти та використання їх природних ресурсів із метою задоволення матеріальних і духовних потреб окремих осіб, їх об'єднань, територіальних громад, регіональних спільнот або всього суспільства. Природоохоронна й середовищезахисна спрямованість екологічного законодавства дозволяє визначити екологічне право як систему правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфе-

рі взаємодії людини й суспільства з навколишнім природним середовищем, забезпечення його якості та екологічної безпеки, а також збереження, використання й відтворення національних природних багатств в інтересах теперішніх і майбутніх поколінь.

В умовах наростаючих темпів соціально-економічного розвитку й усе більшого впливу наслідків науково-технічного прогресу на природні об'єкти та якість навколишнього середовища природноресурсове законодавство в безпосередній взаємодії з екологічним правом стають здатними враховувати всі аспекти правового регулювання ресурсових відносин, забезпечувати комплексний підхід до їх раціонального використання та сприяти ефективній охороні.

Ключові слова: природноресурсове право, екологічне право, комплексна галузь права, інтегрована правова галузь, система галузі права, українська правова система.

Статтю присвячено розгляду особливостей формування та становлення природноресурсового права в Україні як комплексної правової галузі. На основі аналізу різних поглядів учених-правників щодо співвідношення природноресурсового та екологічного права запропоновано їх визначення за притаманними їм ознаками, цілями й завданнями, предметом і методом правового регулювання тощо. Підкреслюється зацікавленість суспільства й держави у відокремленому правовому регулюванні використання природних ресурсів країни та самостійному розвитку правової галузі «Природноресурсове право України».

Стаття посвячена рассмотрению особенностей формирования и становления природноресурсового права в Украине как комплексной правовой отрасли. На основе анализа различных взглядов ученых-юристов относительно соотношения природноресурсового и экологического

го права предложены их определения по присущим им признакам, целям и задачам, предмету и методу правового регулирования. Подчеркивается заинтересованность общества и государства в обособленном регулировании использования природных ресурсов страны и самостоятельном развитии правовой отрасли «Природноресурсовое право Украины».

The article considers the features of the formation and establishment of natural resource rights in Ukraine as a comprehensive legal industry. Based on the analysis of different views of legal scholars regarding the ratio of natural resource and environmental law offered their determination on their inherent characteristics, goals and objectives, subject and method of legal regulation. Stresses the interest of society and the state in a separate regulation of the use of natural resources and the independent development of the legal industry's "Nature and resources law of Ukraine".

Література

1. Андрейцев В.І. Екологічне право. Загальна частина : [курс лекцій] / В.І. Андрейцев. – К. : Вентури, 1996. – 208 с.
2. Природноресурсове право України : [навч. посібник] / за ред. І.І. Каракаша. – К. : Істина, 2005. – 376 с.
3. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.
4. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях / М.В. Шульга. – Х. : Консум, 1998. – 222 с.
5. Екологічне право: особлива частина. Повний академічний курс : [підручник для студ. юрид. вузів і фак-тів] / за ред. В.І. Андрейцева. – К. : Істина, 2001. – 544 с.
6. Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики : [монографія] / В.І. Андрейцев. – Дніпропетровськ : Вид-во НГУ, 2011. – 373 с.
7. Екологічне право України. Академічний курс : [підручник] / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – 2-е вид. – К. : Юридична думка, 2008. – 720 с.
8. Екологічне право : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. А.П. Гетьмана. – Х. : Право, 2013. – 432 с.
9. Казанцев Н.Д. О научных основах дифференциации и интеграции законодательства, регулирующего использование и охрану природных ресурсов / Н.Д. Казанцев // Вестник Московского университета. Серия «Право». – 1965. – № 2. – С. 13–20 ; Казанцев Н.Д. Природноресурсовое право и его пределы как интегрированной отрасли права / Н.Д. Казанцев // Вестник Московского университета. Серия «Право». – 1967. – № 6. – С. 6–9 ; Казанцев Н.Д. О некоторых вопросах кодификации природоохранительного законодательства / Н.Д. Казанцев // Вестник Московского университета. Серия «Право». – 1971. – № 6. – С. 12–22 ; Казанцев Н.Д. Законодательные основы земельного строя в СССР / Н.Д. Казанцев. – М. : Юридическая литература, 1971. – 176 с.
10. Государство, право, экономика / [Л.И. Загайнов, М.И. Козырь, Р.О. Халфина и др.] ; отв. ред. В.М. Чхиквадзе. – М. : Юридическая литература, 1970. – 488 с. ; Кравченко С.Н. Имущественная ответственность за нарушение природоохранного законодательства / С.Н. Кравченко. – Львов : Вища школа, 1979. – 184 с. ; Шемшученко Ю.С. Организационно-правовые вопросы охраны окружающей природной среды / Ю.С. Шемшученко. – К. : Наукова думка, 1976. – 273 с. ; Правовая охрана природы в СССР / под ред. В.В. Петрова. – М. : Юридическая литература, 1976. – 352 с. ; Шемшученко Ю.С. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды / Ю.С. Шемшученко, В.Л. Мунтян, Б.Г. Розовский. – К. : Наукова думка, 1978. – 279 с. ; Титова Н.І. Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи / Н.І. Титова. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1973. – 220 с. ; Тютюкин Ю.И. Природа, общество, закон: руководство рациональным природопользованием как функция Советского государства / Ю.И. Тютюкин. – Кишинев : Штиинца, 1976. – 152 с.
11. Алексеев С.С. Структура советского права / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1975. – 258 с.
12. Алексеев С.С. Отрасли советского права: проблемы, исходные положения / С.С. Алексеев // Советское государство и право. – 1979. – № 9. – С. 20–21.
13. Природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды : [учебник] / под ред. В.В. Петрова. – М. : Юридическая литература, 1988. – 320 с.
14. Колбасов О.С. Основные направления правотворчества в области охраны

- окружающей среды / О.С. Колбасов // Советское государство и право. – 1980. – № 3. – С. 75–82.
15. Иконицкая И.А. Земельное право и охрана природы / И.А. Иконицкая, Н.И. Краснов // Советское государство и право. – 1979. – № 12. – С. 51–57.
16. Вовк Ю.А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть / Ю.А. Вовк. – Х. : Вища школа, 1986. – 160 с.
17. Каракаш І.І. Проблеми предмету природноресурсового права та його формування як комплексної правової галузі / І.І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Том 3. – О. : Юридична література, 2004. – С. 134–146.
18. Явич Л.С. Многогранность социального права: аспекты его содержания и формы / Л.С. Явич // Советское государство и право. – 1979. – № 10. – С. 47–54.
19. Природноресурсове право України : [навч. посібник] / за ред. І.І. Каракаша. – К. : Істина, 2005. – 376 с. ; Екологічне право України. Академічний курс : [підручник] / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – 2-е вид. – К. : Юридична думка, 2008. – 720 с. ; Екологічне право України : [підручник] / за ред. І.І. Каракаша. – О. : Фенікс, 2012. – 788 с. ; Екологічне право : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. А.П. Гетьмана. – Х. : Право, 2013. – 432 с.
20. Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : затверджені Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38–39. – Ст. 248.
21. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 р. : затверджена Законом України від 21 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.

